

Τα Ιατρικά Κείμενα
του «Φυσικής Απάνθισμα»
του Ρήγα σε Κώδικα του 1812

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΙΔΑΚΤΩΡ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Τα Ιατρικά Κείμενα
του «Φυσικής Απάνθισμα»
του Ρήγα σε Κώδικα του 1812

ΑΘΗΝΑ 2009

Δημήτριος Καραμπερόπουλος

Διδάκτωρ Ιστορίας της Ιατρικής, Πανεπιστημίου Αθηνών

Μιλτιάδου 3, 145 62 Κηφισιά - Αθήνα

Τηλ.-Φαξ: 210 8011066

e-mail: karamber@otenet.gr

www.karaberopoulos.gr

Δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 51, Λάρισα
2007, σσ. 155-160.

Τα Ιατρικά Κείμενα
του «Φυσιικής Απάνθισμα»
του Ρήγα σε Κώδικα του 1812

Ένα από τα πρώτα διαφωτιστικά βιβλία του Ρήγα Βελεστινλή (1757-1798) ήταν το *Φυσιικής απάνθισμα*¹, το οποίο εκδόθηκε στη Βιέννη το 1790. Το αυτόγραφο χειρόγραφο² του ως γνωστόν απόκειται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος Τμήμα Χειρογράφων, αρ. 1288, το οποίο όμως είναι ατελές και τούτο διότι οι τελευταίες σελίδες του έχουν εκπέσει. Συγκεκριμένα μέχρι τη φράση «όσα πουλιά δεν έχουν δάκτυλον οπίσω, δεν κονεύουν ποτέ εις τα δένδρα. Το» της σελ. 142 του ΚΓ' κεφαλαίου «Περί πουλιών». Λείπουν οι υπόλοιπες έξι σειρές του εντύπου καθώς επίσης και η συνέχεια το ΚΔ' κεφάλαιο «Περί ανθρώπου ζώων και ετέρων τινών» και των προσθηκών, σελ. 143-180.

Μέχρι τώρα δύο χειρόγραφα³ έχουν εντοπισθεί με κείμενα του *Φυσιικής απάνθισμα*: Το πρώτο είναι ένας κώδικας των αρχών του ΙΘ' αι., αντίγραφο όλου του εντύπου και μάλιστα σε πλήρη αντιστοιχία των σελίδων⁴ τους. Το δεύτερο χειρόγραφο περιέχεται στον σύμμιεκτο κώδικα των ετών 1821-1824 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος⁵ στο οποίο έχουν αντιγραφεί μερικά τμήματα από το έντυπο βιβλίο. Πρόσφατα κατά τη μελέτη των ιατρικών χειρογράφων⁶ στα Γενικά Αρχεία του Κράτους εντοπίσαμε σε κώδικα⁷ με ιατρικά κυρίως κείμενα, ένα χειρόγραφο με τα

-
1. E. Legrand, *Bibliographie Hellenique*, 18e siecle, τόμ. II, Παρίσι 1928, αρ. 1260.
  2. Βλ. Λέανδρου Βρανούση, *Ρήγας*, Βασική Βιβλιοθήκη, αρ. 10, Αθήνα [1954], σελ. 265.
  3. Βλ. Κώστα Πέτσιου, *Σχόλια στο Φυσιικής Απάνθισμα*, έκδοση της Βουλής των Ελλήνων, Ρήγα Βελεστινλή, *Άπαντα τα σωζόμενα*, τόμος δεύτερος, Αθήνα 2002, σελ. 218. Ευχαριστίες στον κ. Κων. Πέτσιο για την υπόμνηση των χειρογράφων αυτών.
  4. Βλ. Φαίδωνος Κ. Μπουμπουλίδου, *Παλαιογραφικά έρευνα εν Κωνσταντινουπόλει*, Αθήνα 1964, σελ. 16-17.
  5. Βλ. Λίνος Πολίτης-Μαρία Λ. Πολίτη, *Κατάλογος Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, αρ. 1857-2500*, Αθήνα, Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, 1991, σελ. 184-187, αρ. 2162.
  6. Τα ιατρικά χειρόγραφα έχουν καταγραφεί από τον Γιάννη Καρά, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και Έντυπα. Τόμος Γ'. Οι επιστήμες της ζωής*, Αθήνα 1994.
  7. Βλ. Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους, αρ. 12. *Τα Περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους*, τόμος Δεύτερος, Εισαγωγή-Επιμέλεια-Ευρετήριο Κων/νου Αθ. Διαμάντη, Αθήνα 1973. Τμήμα ΣΤ'. Κώδικες (Γ. Λαδά), σελ. 739: «2. Αιών ΙΘ'. Σύμμιεκτα.

Η αρχή του χειρογράφου
«Περί λογικών ζώων» με ιατρικά
θέματα του «Φυσικής απάνθισμα»

τα δέκα τρία τμήματά του. Στη συνέχεια παρεμβάλλεται ένα παλαιότερο ιατροσόφιο με 16 φύλλα και σε μικρότερο σχήμα και στο ίδιο μέγεθος υπάρχουν χωρίς αριθμηση τώρα 127 φύλλα (δηλ. 254 σελίδες). Το πρώτο χειρόγραφο του δευτέρου τμήματος του κώδικα φέρει τον τίτλο «Περί λογικών ζώων», (βλ. παραπλεύρως την πρώτη σελίδα). Το κείμενο που είναι αντιγραμμένο από το *Φυσικής απάνθισμα* του Ρήγα εκτείνεται μέχρι και τα δύο τρίτα της ενδέκατης σελίδας του χειρογράφου, ενώ στη συνέχεια αναγράφονται άλλα θέματα φυσικής ιστορίας.

Υποθέτουμε ότι το κείμενο θα γράφθηκε από τον ιατρό Αλέξανδρο Κωνσταντίνου Οικονόμου κατά την άνοιξη του 1812, στα Μπητώλια (Μοναστήριο) της Πελαγονίας κατά την εποχή της κακοκαιρίας με χιόνι

κείμενα του τελευταίου κεφαλαίου «Περί ανθρώπου ζώων και ετέρων τινών» του *Φυσικής απάνθισμα*⁸. Ο τίτλος του χειρογράφου είναι «Περί λογικών ζώων». Η αρχή του κειμένου έχει μία θεολογική μορφή, αλλά όμως από το τέλος της πρώτης σελίδας και μετέπειτα αναγνώρισα ότι το κείμενο ήταν αντιγραφή του ΚΔ' κεφαλαίου του *Φυσικής απάνθισμα*, που επιβεβαιώθηκε με την σχετική παραβολή των δύο κειμένων. Το κείμενο του χειρογράφου αντιστοιχεί στις σελ. του βιβλίου από 143 έως και το μέσον της 158 και μία παράγραφο της σελ. 159.

Σημειώνουμε ότι ο σχετικός κώδικας⁹ φέρει συνεχή σελιδαρίθμηση 1-192 μέχρι και τα πρώτα έξι από

Εν αρχή εγχειρίδιον της των ζώων οικονομίας του Χαιρέτου, εν όλω 13 έργα, άγνωστα μεταφράσεις, ιατροσόφια, χρονικά κλπ., σχήμα 4^ο, στάχως περγαμινή.

8. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, «Ιατρικές γνώσεις του Ρήγα Βελεστινλή στο έργο του "Φυσικής απάνθισμα"», *Υπέρεια*, τόμ. 1, Πρακτικά του Α' Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστινό-Ρήγας».

9. Αναλυτική περιγραφή του κώδικα θα παρουσιασθεί προσεχώς στα *Ηπειρωτικά Χρονικά*.

και παγετούς που περιγράφει στο φύλλο 28ν «...λοιπόν σήμερα Μαρτίου 1812 βρίσκονται ακόμη μερικά λείψανα παγετού», ενώ το κείμενο «Περί λογικών ζώων» βρίσκεται λίγα φύλλα πιο πριν στα φύλλα 1r έως 6r. Το γεγονός ότι ο ιατρός Αλέξανδρος Κωνσταντίνου ο εξ Ιωαννίνων συγκεντρώνει ιατρικά θέματα στον κώδικά του και μεταξύ αυτών περιλαμβάνει τα ιατρικά θέματα του *Φυσιικής απάνθισμα*, που εκδόθηκε το 1790, δείχνει ότι γνώριζε το βιβλίο και το περιεχόμενό του, για να διαλέξει μόνο τα ιατρικά θέματα από το ΚΔ΄ κεφάλαιο. Ο γιατρός αντιγράφει στον κώδικά του και άλλα ιατρικά και συγκεκριμένα:

1. Σελ. 1-46. «Εγχειρίδιον της των ζώων οικονομίας τουτέστιν η περί ανθρώπου και περί τα άλογα ζώα αιτία του ζή. Πονηθέν παρά του εξοχωτάτου και ιατροφιλοσόφου κυρίου κυρίου Κυρικού του Κριτός του Χαιρέτου»¹⁰. «1812 αντίγραφα».
2. Σελ. 49-112. «Γαληνού Εισαγωγή ή ιατρός. Πως εύρηται η ιατρική». Αρχή: «Ἐλληνες των τεχνών τας αιρέσεις ή θεών παισίν ανατεθέασιν ή τισιν εγγύς αυτών...». Τέλος: «...αλλ' ως επί το πλείστον ρευματίζεσθαι τα έλκη σπουδάζομεν». «Τέλος»¹¹.
3. Σελ. 129-168. «Βιβλιάριον της ιατρικής θεραπευτικής μεθόδου μαθήμμα Φορκέτα. Μεταφρασθέν εις την κοινήν γλώσσαν εκ του ιταλικού και τοσκανικού ιδιώματος παρά του εξοχωτάτου εν ιατροφιλοσόφοις κυρίου Κωνσταντίνου Οικονομίδου του εξ Ιωαννίνων. Διηρημένον εις δεκατρίς παρατηρήσεις...». Στη σελ. 130 στο τέλος «1805. τη δεκάτη τετάρτη Μαρτίου. Σέρρας. έγραψεν ο πατήρ».
4. Σελ. 186-192. «Διαιτητικά παραγγέλματα». Αρχή. «Η υγεία είναι το μεγαλύτερον καλόν του ανθρώπου...» Τέλος. «...και έτζι τέλος πάντων τα μέλη του σώματος επειδή εφθόνησαν την κολίαν απέθαναν όλα ομού μαζί με αυτήν».
5. 1r-6r. «Περί λογικών ζώων».

10. Είναι αντιγραφή του εντύπου του 1798. Βλ. Γιάννη Καρά, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία...*, ό.π., σελ. 141-142. Για τον Κηρ. Χαιρέτη και το βιβλίο του βλ. Δημ. Καραμπερόπουλου, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση ...*, ό.π., σελ. 77-78. Φωτομηχανική επανέκδοση του βιβλίου έχει γίνει με την Επιμέλεια-Εισαγωγή-Σχόλια του Μανώλη Ε. Δετοράκη, Ηράκλειο 2002.

11. Η αντιβολή που έγινε έδειξε ότι είναι αντιγραφή του έργου Γαληνού. Βλ. G.C. Kuehn, *Γαληνού Απαντα*, τόμ. XIV, Λειψία 1827, επανατύπωση Georg Olms Verlag Hildesheim Zurich New York, 2001, σελ. 674-797.

6. 7r-26v. «Γαληνού Όροι ιατρικοί»
7. 30r-44v. «Λεξικόν τρίγλωσσον περιέχων κατά στοιχείων τα άπαντα των της ιατρικής παθών... Συνταχθέν και φιλοπονηθέν με μεγάλην προθυμίαν παρὰ Αλεξάνδρου ιατρού Κωνσταντίνου ιατρού ο εξ Ιωαννίνων... ετελειώθη εις την Πελαγονείαν Μπητώλιας, κατά τω χιλοστώ οκτακοσιοστώ δεκάτω δευτέρω έτος, δηλαδή αωιβ΄» [1812].
8. 45r-127v. «Λεξικόν του Γεωργίου Κωνσταντίνου του εξ Ιωαννίνων πρόχειρον εις το να ευρίσκη εν ευκολία τα ονόματα των ασθενειών και παθών του ανθρώπου ομοίως και τας ονομασίας των βοτάνων καθ' εκάστου αλεξιφαρμάκου της ιατρικής κατά αλφάβητον».

Παρατίθενται κατωτέρω οι πρώτες τέσσερις σειρές του χειρογράφου «Περί λογικών ζώων», και στη συνέχεια από την εικοστή πρώτη σειρά που αρχίζει το κείμενο, το οποίο είναι όμοιο με το κείμενο του βιβλίου «Φυσικής απάνθισμα». Μάλιστα παρεμβάλλεται και η φράση «το λοιπόν πρόσεχε παρακαλώ με όλην σου την επιμέλειαν», προσδίδοντας μία αφηγηματική μορφή στο κείμενο του χειρογράφου, ίσως παραδειγματισθείς από αυτή του Ρήγα, την οποία χρησιμοποίησε στο *Φυσικής απάνθισμα*. Σημειώνουμε ότι μόνο μερικές διαφορές παρατηρούνται σε λέξεις, όπως ενδεικτικά, αναφέρουμε μεταξύ χειρογράφου και βιβλίου: «τρυπίτζες»-«τρυπίτζαις», «ζωογονιτηκόν»-«ζωογονητικόν», «συγχήζεται»-«συγχίζεται», «ρίζες»-«ρίζαις», «κολλυμένα»-«κολλημένα».

Παρατίθεται κατωτέρω η αρχή του χειρογράφου καθώς και σε αντιστοιχία η αρχή και το τέλος των ιατρικών θεμάτων του με το έντυπο βιβλίου του *Φυσικής απάνθισμα*, που επιβεβαιώνουν την ομοιότητα:

Χειρόγραφο: «Περί λογικών ζώων» φ 1 r Ο δημιουργός, παντοδύναμος, πάνσοφος, και πανάγαθος, πλάστης θεός ημών. Θέλωντας/ να ευγάλη από ένα χάος και μίαν άβυσσον ένα ουδέν πράγμα τούτον τον κόσμον/ της φύσεως, και προτού λέγω να γίνη αυτός ο κόσμος οπου βλέπωμεν δηλαδή ο ουρανός/ και η γή και ένας τέτοιος ωραιώτατος κόσμος καθώς τον βλέπωμεν τώρα, πώς λάμπουσι/.....	<i>Φυσικής απάνθισμα</i>, σελ. 143 κ. εξ.

.....Ο άνθρωπος... /είναι το ...αξιολογώτερον ζώον του παντός ..../πρέπει να εκτανθώμεν ολίγον ομιλούντες περί αυτού. Η αρχή του λοιπόν δεν διαφέρει κατ' ουσίαν από την αρχήν των λοιπών ζώων. το λοιπόν προσεχε παρακαλώ με όλην σου την επιμέλειαν.

Φ 1ν Δύο είναι αι πρωτεύουσαι γνώμαι περί τούτου του λογικού ζώου κατά τους φιλοσόφους, η/ μία, ότι το έμβρυον εις την σποράν του ανδρός υπάρχει, και ότι μετά την συνουσίαν, εισερχόμενον το σπέρμα εις την αυγοθήκην της γυναικός, εγκολπίζεται ένα απ' εκείνα τα αυγά, κάμνει την φωλεάν του, λαμβάνει την τροφήν / του, και αυξάνει απ' ολίγον ολίγον. Εις απόδειξιν τούτου λέγουν, ότι επαρατήρησαν/ με το μικροσκόπιον την σποράν, όπου εφάνησαν, άπειρα σκουληγάκι νε ε/πιπλέον, τα οποία εξούσαν δύο, τρι, η και τέσσαρας ημέραις, έπειτα ενεκ/ρώνοντο διαλυομένης της σποράς.

φ 6 ν

Τα ζώα λέ/γουν οι φυσικοί πως είναι δένδρα οπού έχουν ταις ριζαις τους μέσα εις τον/ εαυτόν τους και ότι καθώς εκείνα δια των ριζών τρέφονται από διάφορα άλατα και υγρά έτζι αυτά δια του στομάχου από διαφόρους καρπούς κρέ/ατα και χόρτα οπού όλα έχουν άλατα. Εκείνα την άνοιξιν ανθούν και /καρποφορούν, και αυτά ομοίως τότε έχουν περισσοτέραν ροπήν εις/ την παιδοποιίαν. η διαφορά είναι ότι τα μεν είναι ακίνητα τα/ δε κινητά εις κάθε μέρος μεταστατά.

Κεφ. ΚΔ'. Περί ανθρώπου ζώων και ετέρων τινών.

Ο άνθρωπος, επειδή και είναι το αξιολογώτερον ζώον του παντός, πρέπει να εκτανθώμεν ολίγον ομιλούντες περί αυτού. Η αρχή του λοιπόν δεν διαφέρει κατ' ουσίαν από την αρχήν των λοιπών ζώων.

Δύο είναι αι πρωτεύουσαι γνώμαι περί τούτου κατά τους φιλοσόφους. Η μία, ότι το έμβρυον υπάρχει εις την σποράν του ανδρός, και ότι μετά την συνουσίαν, εισερχόμενον το σπέρμα εις την αυγοθήκην της γυναικός, εγκολπίζεται ένα απ' εκείνα τα αυγά, κάμνει την φωλιάν του, λαμβάνει την τροφήν του, και αυξάνει απ' ολίγον ολίγον. Εις απόδειξιν τούτου λέγουν, ότι επαρατήρησαν με το μικροσκόπιον την σποράν, όπου εφάνησαν άπειρα σκουληγάκια να επιπλέον, τα οποία εξούσαν δύο, τρεις, ή και τέσσαρες ημέραις, έπειτα ενεκρώνοντο διαλυομένης της σποράς./

σελ. 158.

Τα ζώα λέγουν οι φυσικοί πως είναι δένδρα οπού έχουν ταις ριζαις τους μέσα εις τον εαυτόν τους, και ότι καθώς εκείνα δια των ριζών τρέφονται από διάφορα άλατα και υγρά, έτζι αυτά δια του στομάχου από διαφόρους καρπούς, χόρτα και κρέατα, οπού όλα έχουν άλατα. Εκείνα την άνοιξιν ανθούν και καρποφορούν, και αυτά ομοίως τότε έχουν περισσοτέραν ροπήν εις ρην παιδοποιίαν. Η διαφορά είναι, ότι τα μεν είναι κινητά, τα δε κινητά, και εις κάθε μέρος μεταστατά.

σελ. 159.

Αι αισθήσεις μερικών ζώων είναι πλέον εντελέστεραι από τας ειδικάς μας η όσφρησις του του σκύλου η ακοή του όνου και ποντικού η όρασις του αετού του λυγκός και άλλος μας υπερτερούν και δεν ημπορούν όμως να μας φθάσουν εις/την αφήν και εις το συλλογιστικόν.	Αι αισθήσεις μερικών ζώων είναι πλέον εντελέστεραι από τας ειδικάς μας, η όσφρησις του σκύλου, η ακοή του όνου και ποντικού, η όρασις του αετού, του λυγκός και άλλων, μας υπερτερούν, δεν μπορούν όμως να μας φθάσουν εις την αφήν και το συλλογιστικόν.

Συμπερασματικά μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι με την ανεύρεση και του τρίτου χειρογράφου με κείμενα του *Φυσικής απάνθισμα*, τα οποία ο γιατρός Κωνσταντίνος Οικονόμου ο εξ Ιωαννίνων τα επιλέγει για τον κώδικά του, επιβεβαιώνεται ότι το βιβλίο του Ρήγα είχε ευρεία διάδοση συμβάλλοντας στη διαφώτιση του λαού ώστε «να αναλάβη το πεπτωκός Ελληνικόν γένος», όπως γράφει ο Ρήγας «Προς τους αναγνώστας», σελ. θ' του *Φυσικής απάνθισμα*.